

КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ

УДК 94(477)

Людмила Студьонова

ЧАРІВНИК, ВІРТУОЗ

Автор статті розповідає про чернігівський період життя видатного російського театрального композитора І. О. Саца (1875–1912), а також про його фольклорний здобуток під час експедиції в Чернігівській губернії в 1910 році.

Ключові слова: Чернігів, Ілля Олександрович Сац, Московський художній театр, Наталія Сац, село Полошки, Зінаїда Сенілова.

І. О. Сац народився 30 квітня 1875 року в Чорнобилі, школу почав відвідувати в Радомислі на Київщині. Коли хлопчику виповнилося десять років, його батьки переїхали до Чернігова. Зберігся одноповерховий будинок на високому цоколі по вулиці Молодчого, №15, який належав Олександрові Мироновичу Сацу – присяжному повіреному. Тепер у ньому міський військовий комісаріат. По вулиці Горького, №4, де колись була Чернігівська класична чоловіча гімназія, яку відвідував син популярного юриста, нині історичний музей імені Василя Тарновського.

На жаль, Іллюша вчився погано, уроки не хотів готувати. Увесь вільний час проводив у міському парку, в якому, забувши про все на світі, годинами слухав виступ духового оркестру. Єдиний, хто підтримував у гімназії Іллю Саца, це вчитель співів. Він навіть його батькам зізнався, мовляв, у хлопчика неабиякий музичний хист. Іллюша ж намагався віддячити вчителю – ретельно проводив заняття з малоздібними учнями. А вдома займався співами з сестрами Сонею, Машею, Олександрою, Євгенією та братом Леонідом. Дуже любив кларнет і віолончель.

У гімназії Ілля Сац був рідким гостем. Начальство терпіло таку поведінку лише тому, що він краще за всіх гімназистів знав латину і грецьку мову. Потім хлопця залишили на другий рік, а коли йому виповнилося п'ятнадцять, виключили з навчального закладу назавжди. Стосунки з батьком стали занадто напруженими.

Юнак утік з Чернігова до Києва. Голодував, спав на вулиці або на вокзалі. Працював вантажником, носильником на залізниці, посильним, отримуючи за свою працю непогані гроші. Зняв крихітну кімнатку.

І все ж Ілля не міг жити без музики. А для занять нею необхідно було повернутися до батька. Проте такий крок міг статися за умови, якщо здати іспити на атестат зрілості і вступити до Київського музичного училища. І от коли цю програму Ілля виконав, батько подобішав до нього. Родина переїхала до Києва.

Син став гордістю Олександра Мироновича після його вступу до Московської консерваторії по класу віолончелі. У 1899 році, коли студент Сац готувався до екзаменів, на Волзі спалахнув голод. Він обриває свої заняття музикою, аби допомогти голодуючим. Це помічає Лев Толстой і доручає Іллі Сацу відвезти на Волгу зібрану ним суму грошей, аби відкрити їдальню для тих, хто потерпає від голоду. Так було врятовано кілька тисяч дітей і дорослих. Гарячкуватий юнак не міг втриматися від

© Студьонова Людмила Валентинівна – бібліограф Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України.

антиурядових промов. Неблагонадійного студента помітила поліція. Коли ж стало ясно, що Ілля перебуває на межі арешту, друзі порадили йому покинути Росію. Батько дав гроші, і він виїхав у французьке місто Монпельє.

У цей час тут училася на медичному факультеті за порадою старшого брата Анна Щастна. Але вона мріяла про заняття співами в Італії, бо у неї було чудове сопрано. Голос дівчини почув Ілля Сац. Солоспів незнайомки так його вразив, що молодий чоловік вирішив за будь-що з нею познайомитись. Тим більше, що вона жила в одному з ним пансіоні на другому поверсі. І познайомився, і закохався. Анна відповіла йому взаємністю. Їх об'єднало обопільне захоплення музикою.

Дівчина щотижня мандрувала на уроки співів із Монпельє в Італію. А Ілля Сац вирішив терміново закінчити консерваторію в Москві. Російська поліція зустріла його з обіймами. Агентура мала відомості про зустрічі музиканта за кордоном з Плехановим, Бонч-Бруевичем та іншими революціонерами. У квартирі Іллі провели обшук. Поширилися чутки, що попереду на Саца чекає поселення до Сибіру. Він попереджає дії поліції і сам залишає Москву. Бере з собою віолончель, підручники, щоденники і вирушає до Іркутська. Знайшов собі притулок на околиці міста в напівзруйнованій хатинці, хазяйкою якої була чахоточна стара. Ні копійчини у кишені. На батькову допомогу Ілля вже не сподівався. Тому вихід знайшовся швидко, адже він був талановитим музикантом. Створений ним в Іркутську хор набув такої слави, що, обвішаний легендами, став відомим і в Москві.

Незабаром до нього приїхала його кохана Анна. Її не засмучувало становище невінчаної дружини. Не зупинили і батькові слова: *«Не для того я прожив таке довге життя, щоб віддати кохану дочку єврею, та ще, як говорять, з боку матері з циганською кров'ю»*¹. Батьком Анни був російський генерал Михайло Іванович Щастний, виходець з українських селян. Він володів землями в с. Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Сумської області). Мати Анни, Надія Михайлівна, померла задовго до описаних подій². Генерал позбавив дочку приданого і будь-якої допомоги. Коли вщухли пристрасті, діти Саців щоліта відпочивали у Полошках.

27 серпня 1903 року Анна Михайлівна народила дочку, яку назвали Наталією, на честь Наталі Ростової, героїні «Війни і миру» – улюбленого твору Льва Толстого. А в 1904 році Ілля Олександрович із сім'єю повернувся до Москви. Кипуча енергія Саца знайшла вихід у тому, що він створив гурток з учнів філармонії, маючи на меті поставити власну оперу. І це йому вдалося. Московські меломани прийшли у захват від його «Євгена Онегіна».

А за рік Ілля Сац отримав пропозицію Московського художнього театру написати музику до драми Метерлінка «Смерть Тентажиля». Постановку мав здійснити Всеволод Мейерхольд. Складність роботи композитора полягала в тому, що режисер експериментував із музичним супроводом. Тим не менше, Ілля Олександрович виконав замовлення блискуче. У 1906 році він очолив музичну частину МХАТ. У цьому театрі йому судилося створити геніальну музичну драматургію, яка є класичною. Легендарними стали вистави МХАТ «Синя птиця» за Метерлінком і «Гамлет» Шекспіра, музику до яких написав Ілля Сац. Композитором створені солоспіви на вірші багатьох російських поетів. Деякі з них виконувала знаменита Надія Плевицька³.

У 1909 році з ініціативи Іллі Олександровича в Москві утворилося товариство «Музика народу». Саме це об'єднання прихильників та охоронців старого мистецтва народу відрядило композитора у липні 1910 року до Чернігова з метою записати музику лірників Чернігівщини. Якраз в Полошках перебувала Анна Михайлівна з дочками Наталею і Ніною. У цьому селі Ілля Олександрович записав тринадцять пісень. Після відвідин України зібрання композитора в цілому нараховує тридцять народних колискових і гумористичних пісень, а також пісень про долю українських дівчат-красунь і старовинне народне селянське весілля. За три роки після смерті Іллі Саца, яка сталася в жовтні 1912 року, його вдова Анна Михайлівна передала музично-етнографічній комісії повний зошит із записами українських лірницьких пісень Чернігівської губернії, здійснених композитором. Нотний зошит Іллі Олександровича зберігається у Державному музеї музичної культури ім. М. І. Глінки в

Москві. Він цікавий лише українським дослідникам, але й досі ніким не вивчений.

Дочка композитора Наталі Іллівна Саца⁴, засновниця першого у світі дитячого музичного театру в Москві, у своїй книзі «Новеллы моей жизни» наводить лист Зінаїди Сенілової – подруги своєї тітоньки Софії Олександрівни, старшої сестри композитора, який вона написала після смерті Іллі Саца. Там є такі рядки: *«Я почему-то вспомнила, Сонечка, наше детство, Чернигов, когда мы с тобой так любили играть в куклы, и твой брат – ты его звала «непутевый Иллюшка» – приходил нам мешать. Помнишь, как однажды он объявил, что хочет играть с нами, и ты закричала: «Мы играем в мамы и дочери, ты не можешь быть мамой»; он засмеялся и ответил: «А я буду богом». Помнишь, как он пристроился, этот наш «бог», около лампы, подкручивал и закручивал фитиль, объявлял утро, вечер, ночь, неистово махал одеялом, возвещая бури и ураганы, посылал на наших кукол болезни – наша мирная игра наполнилась сплошными неожиданностями, и мы Иллюшку изгнали: «Кому нужен такой бог?». Вот тебе и детская игра – умер нелепо тридцати семи лет...»⁵.*

За словами авторки листа, протягом двох місяців московські газети писали про смерть і талант композитора Саца. Його відспівали у церкві святого Георгія на розі Великої Дмитрівки. Зібралась велика кількість людей на церковному подвір'ї і Георгіївському провулку. Коли труну з тілом Іллі Олександровича підвезли до будинку Художнього театру, стало щось неймовірне: раптом розчинилися вхідні двері, що вели у бельетаж театру, і величезний оркестр, який розмістився на широких сходах, загравав похоронний марш з музики Саца до «Гамлета». Це було наче громовиця з ясного неба. Коні, якими було запряжено катафалк з труною, перелякались цієї музики, стали на дибки, від чого домовина підскочила і піднялась на катафалку майже перпендикулярно. *«Было такое впечатление, – писала Зінаїда Сенілова, – точно твой покойный брат Илья решил в последний раз сам продирижировать своей музыкой. В толпе поднялось смятение, рыдания, а вдова композитора упала в обморок»⁶.* Зінаїда Сенілова у подробицях розповіла подрузі про траурний концерт пам'яті композитора, який відбувся у великій залі Благородних зібрань. *«Правильно ты о брате писала – не пил, не курил, а практичности в нем ни на грош не было, умер – жена и дети остались как нищие, – читаємо в листі. – Среди разряженной публики они выделялись заметно. Две девочки с черными лентами в косичках, в клетчатых черных с белым платьях. Младшая, смущенная и приветливая, а старшая, большеглазая, серьезная, крепко держит за руку младшую... Жена твоего Ильи, еще совсем молодая, выглядела страшно. Темные волосы на прямой пробор, черная кофта, черная юбка, видно, одела первое, что попало под руку, с остановившимися зрачками широко раскрытых карих глаз. До начала вдова и дети старались быть подальше от толпы, что их так бесцеремонно разглядывала, и после первого звонка их усадили в самый первый ряд»⁷.*

Коли запанувала тиша, вдарили фанфари з «Гамлета». Потім на сцену дали повне світло на портрет Іллі Саца серед квітів, пальм і лаврів. До публіки вийшли всі артисти, музиканти, співробітники Художнього театру. Володимир Іванович Немирович-Данченко⁸ виголосив проникливу промову. Він сказав, що дуже боляче від несподіваної загибелі величезного таланту. А потім залунала музика з «Синьої птиці». Її виконував оркестр з двохсот музикантів. За диригентським пультом стояв Сергій Рахманінов – кумир Москви, визнаний усім світом композитор. Опісля оркестранти виконали музику Саца до інших вистав МХАТ. Публіка кричала «біс», «браво». Зінаїда Сенілова завершувала свого листа такими словами: *«...и вдруг яркий юмор в хоре «У приказных ворот», да еще с таким чудо- артистом, как Иван Михайлович Москвин, – зал в голос хохотал от этой музыки, а я поняла: все подвластно гению, да, гению нашего незабвенного друга детства «непутевого Иллюшки». Скажу тебе то, что тогда без конца повторяли люди: «Москва любила Илью Саца, но масштабов его дарования до этого вечера никто представить себе не мог. Художественный театр во многом виноват перед «своим» композитором, но за сегодняшний концерт ему все можно простить. Такого не забудешь».*

Іллю Олександровича Саца поховали на Новодівочому кладовищі в Москві. Поруч з ним знайшла спокій і його дочка Наталія. Ще тридцять років тому ім'я композитора

і його музику до театральних вистав можна було почути в радіо- і телепередачах. Особливо популярними були уривки із «Синьої птиці». Сьогодні Ілля Сац практично майже забутий. Можливо тому, що він музична величина лише в драматичному мистецтві. Музика композитора – невід’ємна частина цілої вистави. Ось чому Ілля Олександрович був так потрібен Художньому театру. Композитор, страждаючи на тяжкі депресії, весь трагізм свого життєрозуміння виразив у музиці до вистави «Гамлет». Але він тягнувся і до веселої культури московських кабаре «Летуча миша» і «Криве дзеркало». Писав для них опери-пародії, вигадував номери капусників.

Проте це не врятувало його душу, яка боліла і каялась за власні помилки і гріхи. І тоді, за спогадами театрального режисера Леопольда Сулержицького, Ілля Олександрович не пішов, а кинувся з усього розмаху, на що був здатен, в обійми смерті. До останнього дихання з очей композитора котилася сльоза. Після смерті його некрасиве обличчя стало прекрасним, ніжним і чистим, засяяло тихою красою, якою була душа Саца. Наче просила про всепрощення і про вічну нашу божественність.

1. Сац Н. Новеллы моей жизни /Наталия Сац. – М., 1979. – С.7.

2. Надія Михайлівна Щастна (в дівочтві Храповицька) померла під час останніх пологів у 1887 році. Її чотирьох дітей виховувала старша сестра Катерина Михайлівна.

3. Надія Василівна Плевицька (1884-1940) – російська співачка (меццо-сопрано), виконавиця російських народних пісень і романсів. Під час громадянської війни вийшла заміж за генерала, командира дивізії Корнилова Скобліна, з яким емігрувала до Парижа. Восени 1930 року завербовані радянською розвідкою. Надавали важливу інформацію про білу еміграцію і сприяли викраденню керівника Російського загальновійськового союзу генерала Міллера. Генеральські помічники почали розслідування. Вийшли на Скобліна і його дружину. Скобліну вдалося сховатися на конспіративній квартирі ГПУ, а Плевицька отримала 20 років каторги. Померла в жіночій тюрмі міста Ренна.

4. Наталія Іллівна Сац (1903-1993) – режисер, театральний діяч, народна артистка СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської і Державної премій. Дружина І.Я.Вейцера (1889-1938) – наркома внутрішньої торгівлі СРСР. У 1919 р. – голова Чернігівського раднаргоспу. Репресований і розстріляний. Н.І.Сац провела шістьнадцять років у сталінських таборах як дружина ворога народу.

5. Сац Н. Новеллы моей жизни /Наталия Сац. – М., 1979. – С.59.

6. Там само.

7. Там само, с.59-60.

8. Володимир Іванович Немирович-Данченко (1858-1943) – режисер, педагог, письменник, драматург, реформатор і теоретик театру. Разом із К.С.Станіславським заснував МХАТ. Його батько І.В.Немирович-Данченко – підполковник, поміщик Чернігівської губернії, нащадок чернігівських козаків (Стародубський полк).

Автор статті повествує о черниговском периоде жизни выдающегося российского театрального композитора И.А. Саца (1875–1912), а также о его фольклорных записях, сделанных во время экспедиции в Черниговской губернии в 1910 году.

Ключевые слова: Чернигов, Илья Александрович Сац, Московский художественный театр, Наталия Сац, село Полошки, Зинаида Сенилова.

The author of the article tells life of the prominent Russian theatrical composer I.O.Satsa (1875-1912) about the Chernihiv period, and also the not studied folklore achievement of maestro pays attention during an expedition in the Chernihiv province in 1910.

Keywords: Chernihiv, Illya Oleksandr Sats, Moscow artistic theatre, Natalia Sats, village of Poloshki, Zinayida Senilova.